

कोविड १९ : सामाजिक शास्त्रे आणि सिद्धांतांची पुनर्मांडणी

प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र विभाग
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
Email: prpawar90@gmail.com

कोविड १९ अथवा कोरोना ही एक महामारीची साथ आहे. ही आरोग्यविषयक सर्वात मोठी जागतिक आपत्ती आहे. ही साथ विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आरोग्य यंत्रणा यांच्या अथक परिश्रमाने नियंत्रणात येईल. परंतु ही घटना व्यापक अर्थाने समाजात दूरगामी परिणाम घडवून आणणारी आहे. उदाहरणार्थ, ओपन समाजात (Open Society) लोक राहात होते. त्याऐवजी लोक टाळेबंदीच्या काळात बंदिस्त समाजात (Close Society) गेले. बंदिस्त समाजात मानवी मनातील प्रेरक शक्ती बदलल्या आहेत. स्नेहभाव याऐवजी आत्मप्रेम वाढले. उदाहरणार्थ, मुंबईत एका मुलीला कोरोना झाला तेव्हा तिचे संपूर्ण कुटुंब तिला बेवारस अवस्थेत सोडून गेले. बंदिस्त समाजात मानवात परात्मभाव वाढला. असे अनेक बदल टाळेबंदीच्या काळात झाले. म्हणजेच या घटनेचा परिणाम अर्थव्यवस्था, शहरी समाज, गरीब, महिला, कामगार, गाव, यांच्या समाजमनावर दूरगामी बदल होत आहेत. ही सध्या एक सुरु असलेली प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया कोविडपूर्व आणि कोविडोत्तर अशी काळाची विभागणी करते. कारण देश, नेते, समाज परस्परांवर आरोप-प्रत्यारोप करत आहेत. तसेच भांडवलशाही, राज्यसंस्था, राष्ट्रवाद, लोकशाही, संघराज्य, वंशवाद, पाळत यंत्रणा यांच्यामध्ये छोटे छोटे पण महत्त्वाचे बदल दिसू लागले आहेत. हे बदल प्रक्रिया आणि संकल्पना, सिद्धांत यासंबंधीचे होत आहेत. यासंदर्भातील निरीक्षणे येथे नोंदविली आहेत. त्या बदलांची कारणमीमांसा साटेलोटे भांडवलशाही संकल्पनेच्या चौकटीत केली आहे.

नव्वदीच्या दशकापासून साटेलोटे भांडवली व्यवस्था (Casino Capitalism) रडतखडत काम करीत होती. रडतखडत का म्हटले जाते, हा प्रश्न उपस्थित होतो. याचे कारण प्रत्येक देशात भांडवलशाहीची वेगळी अवस्था आहे. ती अवस्था निकोप स्पर्धा करू शकत नाही. असे त्या त्या देशाच्या आर्थिक धोरणावरून दिसते. उदाहरणार्थ, अमेरिकेत भांडवली व्यवस्था होती. त्यांनी त्या व्यवस्थेला भांडवलशाही बाजारपेठीय

अर्थव्यवस्थेत बदलून घेतले. पश्चिम युरोपमध्ये कल्याणकारी अर्थव्यवस्था होती. त्यास त्यांनी कल्याणकारी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था या प्रकारात वळविले. चीनमध्ये साम्यवादी अर्थव्यवस्था होती. त्यांनी ही व्यवस्था साम्यवादी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था या प्रकारात वळविली. भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था होती. भारताने आर्थिक उदारीकरण धोरण असे नवीन वळण घेतले. या तपशीलांवरून तीन समान मुद्दे अडखळत भांडवलशाहीचे स्पष्ट होतात. एक, वेगवेगळ्या देशांत वेगवेगळ्या संकल्पना वापरल्या. परंतु आर्थिक धोरण जवळजवळ समान होते. परंतु तरीही निकोप स्पर्धा नव्हती. दोन, बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था ही संकल्पना साचेबद्ध आहे. कारण ती नवउदारमतवादवाचक आहे. या अवस्थेत विकसित आणि विकसनशील असा फरक होता. तीन, वर नोंदविलेल्या चार व्यवस्थांमध्ये साटेलोटे भांडवली व्यवस्था समान आहे. साटेलोटे भांडवलशाहीमध्ये आर्थिक पेचप्रसंग निर्माण झाले. त्यामुळे ती स्वतः अडचणीत होती. परंतु करोनामुळे साटेलोटे भांडवलशाहीची अडचण युरोप आणि अमेरिकेत वाढली. तर चीनमध्ये साटेलोटे भांडवलशाहीतून नवीन ताकद कृतिशील झाली. साटेलोटे भांडवलशाही म्हणजे राजकारण आणि इतर क्षेत्रे एकमेकांचे हितसंबंध जपतात. अशा वेळी शोषण होते. म्हणून हे एक अमानवी तत्त्व होय. त्यामध्ये व्यक्ती ही 'साधन' मानली जाते. हे गेल्या तीन महिन्यांपासून आपण उघडल्या डोळ्यांनी करोनाच्या बाबतीत पाहिलं आहे. विशेष समाजांची संरचना आणि मूल्यव्यवस्था यांत बदल घडून येत आहे. व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समाज, व्यक्ती-विज्ञान आणि व्यक्ती-निसर्ग यांचे समंजस आणि सलोख्याचे संबंध अतिशय जलद गतीने वितळत गेले. त्यांना साटेलोटे भांडवली व्यवस्थेने खड्यासारखे बाजूला सारले. करोनाने समाजाची घडी विस्कटून टाकली. करोना या वाहनावर विज्ञान-तंत्रज्ञान स्वार झाले. मानवी चेहरा असलेले विज्ञान-तंत्रज्ञान हे मागे सारले. मानवतेपासून व्यक्ती दूर जाऊ लागली. तसेच समाजही हिंसक समाज झाला. हिंसा- अहिंसा सत्य-असत्य, न्याय -अन्याय यापैकी कोणताही तत्त्वाधिष्ठित भेद आजचे विज्ञान आणि भांडवलशाही करत नाही. म्हणून ती नवउदारमतवादी झाली आहे. तिची कार्यपद्धती हुकुमशाहीसारखी आहे. हा समाजशास्त्रीय फेरबदल सध्याच्या काळात घडला. यामुळे कोविडोत्तर जगाची नवी संरचनात्मक व्यवस्था उभी राहात आहे. तिची नवीन मूल्यव्यवस्था घडत आहे. या संदर्भातील जागतिक ते लोकल (स्थानिक) असे चार महत्त्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत.

भेदभाव

आरंभीचा मुद्दा समाजशास्त्रीय आहे. हा मुद्दा भेदभावाचे समर्थन उघडपणे करतो. तसेच आरोप-प्रत्यारोप करतो. यामुळे शंका, आक्षेप, हेत्वारोप वाढवले आहेत. मानवाचे आणि समाजाचे दुभंगलेपण ही समाजशास्त्रीय समस्या कोविड १९ पेक्षा जास्त परिणामकारक आहे. अबोध मनातील विचार अशा वेळी न

उपटता जास्त काम करतात, (कसबे , १९९४ : १८६). हा मुद्दा पुढील उदाहरणांमध्ये दिसून आला आहे.

एक, वंशभेदभाव या काळात वाढला आहे. वर्णद्वेषाला कोविड १९ ने पुन्हा उभारी दिली. ही सामाजिक घटना महाराष्ट्रापासून ते जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या पद्धतीने व्यक्त झाली. महाराष्ट्रात चीनविरोधातील एक लावणी वंश व वर्णद्वेषाचा प्रचार व्हॉट्स अॅपवर करत होती. ही घटना कोविडच्या पार्श्वभूमीवर घडली आहे. वर्णद्वेषीकरण ही एक भेदभावाची प्रक्रिया आहे. भेदभाव हे राजकीय आणि सामाजिक प्रकियेचे धोरण असते. या तत्वाचा पुरस्कार कोरोनाच्या काळात वाढला आहे. कोविड १९ या विषाणूचा प्रसार वाढला तसा तसा वर्णद्वेषी प्रचार सुरू झाला. विसाव्या शतकातील पन्नाशीनंतर वर्णद्वेषावर संस्था आणि राज्यघटनेने नियंत्रण ठेवले होते. परंतु जग पुन्हा जवळजवळ ऐंशी वर्षे मागे गेले. ऐंशी वर्षांच्या कालावधीत मानवी मनाची प्रगती हळूहळू झाली होती. परंतु हा उलट प्रवास केवळ दोन चार महिन्यांत पूर्ण झाला. ही अधोगती आहे. चीन विरोधात शिवीगाळ, अपमान, द्वेष या पद्धतीने व गतीने सुरू आहे. मिचमिच्या डोळ्यांच्या तिरस्करणीय व्यक्तींनी अशी सरळसोट भूमिका घेतली गेली. भारत, अमेरिका, ब्रिटन, ऑस्ट्रिलिया येथे नागरिक डिजीटल पद्धतीने अशा तिरस्करणीय गोष्टी करीत आहेत. नागरिकांवर संस्थांचे नियंत्रण राहिलेले नाही. संस्थांचे प्रतिनिधी आणि पदाधिकारी वर्णद्वेषाचे मुख्य प्रचारक झाले. डोनाल्ड ट्रम्प यांनी 'चायनीज व्हायरस' असे ट्विट केले होते. या शब्दामध्ये अमर्याद आपपरभाव दिसतो. व्हाईट हाऊसच्या जबाबदार अधिकाऱ्याने 'कुंग फ्लू' ही संकल्पना तुच्छतेने वापरली. यानंतर 'चॉप फ्लूई' व 'राईस बेबीज' हे शब्द अवमान करण्यासाठी सर्रासपणे वापरले गेले (मुराळी, एप्रिल २०२०). यातून शुद्धशुद्धता हा विचार पुढे आला. दगाबाजीचा आरोप लावला गेला. चायनीज दांभिक आणि ढोंगी आहेत. यामुळे जन्मखूण, शारीरिक चिन्हे, कृतिखूण, भाषाखूण, बोलखूण या सर्व गोष्टींचा पुनर्वापर झाला. उदाहरणार्थ, चायनीज व्हायरस, कुंग फ्लू, चॉप फ्लूई व राईस बेबीज, इत्यादी. चांगला स्पर्श, वाईट स्पर्श आणि साधन स्पर्श या सर्व गोष्टींचा आधार पाश्चिमात्य देशांनी आणि आशिया खंडातील देशांनी घेतला. या सर्व स्पर्शांना वर्णभेदभावाच्या एका साच्यात बसविले गेले. विषाणूचा संसर्ग चीनच्या इन्स्टिट्यूट ऑफ व्हॉयरॉलॉजी लॅबमधून झाला की जनावरांच्या बाजारातून झाला, याचा शोध घेण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने एक समिती नेमली आहे. असे खुद्द बोरिस जॉन्सनने म्हटले आहे. हे वृत्त डेली मेलमध्ये प्रसिद्ध झाले आहे. या घडामोडी संस्था आणि सामान्य लोक अशा दोन्ही पातळ्यांवर घडत आहेत. अशा घटनांना संस्था ताकद पुरवीत आहेत. समाजाची मानसिकता यामुळे बदलली जाते. या गोष्टी रोखण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची संस्था काम करीत नाही. मानवी जातीचे हे वर्णद्वेषीकरण सुरू झाले आहे. हा आधुनिक जगाचा उलटा प्रवास दिसतो. चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाला. परंतु त्याला वर्णव्यवस्थेने जन्मास घातले नाही. त्यांचा जन्म भांडवलशाहीमुळे झाला आहे. अतिशय नफ्याची अभिलाषा आणि राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा विचार या माध्यमातून चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाला. हे विवेचन वेगळे आणि वर्णद्वेषीकरण

विचार वेगळा आहे. या गोष्टीचे आत्मभान जगाला राहिले नाही. समाजात वर्णद्वेषीकरण प्रकिया पुन्हा मानवी मनात खोलवर गेली. या तपशीलाचा अर्थ मानवी जीवनात अविवेकी आणि अविश्वासाने मोठी जागा मिळवली आहे.

दोन, भेदभाव संकल्पना आणि आरोग्य यांचा संबंध युरोपमध्ये जोडला गेला. तंदुरुस्त आणि दुबळा यापैकी तंदुरुस्त म्हणजे ताकदवान व्यक्तीस जीविताचा हक्क आहे. या सिद्धांताचे समर्थन केले गेले. वयोवृद्ध व्यक्तींवर उपचार करणे मागे ठेवले. तरुण पिढीवर उपचार करण्यास सुरुवात केली होती. हा जैसे थे वादी समाजाचा (conservative) आवाज ऐकू आला. विशेष म्हणजे युरोपमध्ये हा मुद्दा पुढे आला. थोडक्यात डार्विनच्या सिद्धांताकडे वळण घेतले गेले (Survival of fittest). हा मुद्दा महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या पद्धतीने दिसून आला. शहरी गरीब आणि मजूर यांच्या समस्यांचा विचार न करता बंदी घातली गेली. यामुळे शहरी गरीब आणि इतर यांच्यात आपपरभाव केला गेला. सरळ सरळ याचा अर्थ शहरी गरिबांच्या जीविताचा हक्क नाकारला गेला. गावबंदी आणि घरबंदीची संकल्पना जवळजवळ शहरी गरीब आणि मजूर विरोधी गेली होती. सहकारी प्रवृत्ती बरीच कमी झाली.

तीन, कौटुंबिक हिंसा हा सामाजिक मुद्दा आहे. स्त्री-पुरुष यांच्यातील सामाजिक सत्तासंघर्ष दिसू लागला. तीस टक्क्यांनी कौटुंबिक हिंसा वाढली. मानवी जीवनातील सामाजिक सलोखा घटला. मानवतेची अवनती झाली. पुरुषत्व, श्रेष्ठत्व अशा वर्चस्वाच्या संरचना अबोल मनातून आणि सामूहिक मनातून पुढे आल्या.

चार, अल्पसंख्याकांच्याबद्दल इतरेजन (Other) अशी संकल्पना उफाळून आली.

विज्ञान-तंत्रज्ञान

कोविडच्या संदर्भात दुसरा मुद्दा समाजावर परिणाम करणारा भांडवलशाही आणि विज्ञान या दोन क्षेत्रांशी संबंधित आहे.

अ)

कोविडचा मुद्दा नैसर्गिक विज्ञान आणि उपयोजित विज्ञान या संदर्भातील बदलवाचक आहे.

विज्ञान-तंत्रज्ञानाला स्वतःच काम करता येत नाही. त्यास आदेश माणूस देतो. हे सूत्र लक्षात

घेतले तर विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा वरदान म्हणून वापर करावा की शाप म्हणून वापर करावा हे व्यक्तीच्या हाती आहे. आरंभी विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करून मनुष्याच्या दुःखांचा परिहार केला गेला. रसायनशास्त्रज्ञ पाश्चर यांच्या शोधामुळे नवीन युगाला सुरुवात झाली. हे चांगल्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे उदाहरण आहे. तर चीनमधील विज्ञान-तंत्रज्ञानाने या विषाणूची निर्मिती करणे हा विषय अमानवी तत्व आहे. कारण विज्ञान कशासाठी हा नीतिशास्त्रीय प्रश्न उपस्थित होतो. कोविड १९ चे वर्णन समजून घेतले पाहिजे. विषाणू नैसर्गिक आहे पण प्रयोगशाळेत त्याला वाढविले गेले. हा चीनवर युरोप व अमेरिकेचा आरोप आहे. हा आरोपाचा मुद्दा खरा की खोटा हे तथ्य वेगळे आहे. मुद्दा हा आहे की अमेरिका विरोधी चीन अशी द्विधृवीय स्पर्धा दिसू लागली. यामध्ये युरोप अमेरिकेच्या बाजूला गेला आहे. म्हणजे नवीन जगाचा आदेश उदयास येत आहे (कुबेर, लोकसत्ता २२ एप्रिल २०२०). अमेरिका केंद्रीय एकधृवीय जागतिक व्यवस्था होती. यामध्ये बदल झाला. चीनची चर्चा सुरु झाली. दुसरे म्हणजे जागतिक व्यवस्था बहुधृवीय आहे. ही चर्चा मागे पडली. त्याऐवजी अमेरिका विरोधी चीन अशी द्विधृवीय जागतिक व्यवस्था म्हणून चर्चा चीन आणि अमेरिका करत आहे. त्यामध्ये इतरांनी भर घातली आहे. हा तंत्रज्ञानाचा परिणाम समाजावर झाला.

विज्ञानाचा उपयोग उपयुक्ततावादी केला गेला. याची काही उदाहरणे लक्षवेधक आहेत. १) विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अविवेकी पद्धतीने वापर केला गेला. विदेशातून भारतात येताना पॅरासिटामलचा प्रवाशांशी उपयोग सरकारला फसविण्यासाठी केला. त्यांनी विज्ञान-तंत्रज्ञानांच्या मदतीने इतरांच्या जीवनाला धोका निर्माण केला (विजय चोरमारे, महाराष्ट्र टाइम्स). २) आरंभी भारतात युजीसीने कार्यक्रम रद्द केले. त्यांना बुद्धीजीवी लोकांनी विरोध केला. विज्ञान-तंत्रज्ञान समजणारे लोक त्यांचा गौरवापर करत होते. ३) महाराष्ट्र सरकार आणि भारत सरकारने बंदीचा निर्णय घेतला. तरीही IT क्षेत्राने बंदीचे नियम धाब्यावर बसविले. (लोकसत्ता, १७ मार्च २०२०). विज्ञान-तंत्रज्ञानवादी समूहाने चूकीचे वर्तन केले. ४) शासनाच्या विविध यंत्रणांनी विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्राला धाब्यावर बसवले. यामुळे भारतीय समाज विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा चांगला उपयोग करण्याबरोबरच वाईट वापर करतो, असे सुस्पष्टपणे दिसले. यानंतरची घडामोड म्हणजे थेट विवेकवादाला आव्हान मिळाले व अंधश्रद्धा म्हणून घडली. यथा प्रजा तथा राजा हे सूत्र लक्षात आले. या गोष्टीला केवळ राज्यकर्ता वर्ग नव्हे तर विज्ञान-तंत्रज्ञानाला वाईट स्वरूप देणारी सर्व प्रजा जबाबदार आहे. हे आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे एक रूप आहे. हे विज्ञानाचे वाईट रूप करोनामुळे जास्त उफाळून वरती आले. हा प्रश्न कसा हाताळावा, यांचे आत्मभान आले नाही. टाळी, थाळी आणि दिवे लावण्यास विरोध झाला. ही घटना विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या विरोधात गेली. थोडक्यात,

टोकाचे विज्ञान-तंत्रज्ञान विरोधक आणि समर्थक दोन्ही विज्ञान-तंत्रज्ञान व समाजाच्या विरोधात होते. देशकाळपरिस्थिती पाहून साद आणि प्रतिसाद दिला जातो. हे आत्मभान विरोधक आणि समर्थक यांच्याबरोबर राज्यकर्त्यांना नव्हते. ही एक भारतीय समाजाची सामाजिक अवस्था झाली आहे. ही अवस्था कोरोनामुळे जास्त गतीने पुढे आली.

ब)

कोविड १९ ही भांडवलशाहीमधील स्पर्धा आहे. तिला चीनच्या साटेलोटे भांडवलशाहीने जन्माला घातले. हा बोलबाला सुरू आहे. हा एक जैविक साम्राज्यवादाचा प्रकार आहे.

चीन हा एक जागतिक आर्थिक स्पर्धक आहे. त्यामुळे कोरोना हा चीनच्या डावपेचांचा एक भाग आहे, हे अमेरिकेने ठरविले. चीन देशाने साटेलोटे भांडवलशाहीसाठी या विषाणूला निर्माण केला आहे, याबद्दलची माहिती हळूहळू प्रकाशित होऊ लागली आहे. अर्थातच ही माहिती सुरुवातीच्या काळातील आहे. परंतु या माहितीकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. चीनी साटेलोटे भांडवलशाहीची अवस्था माकडीणीच्या कथेसारखी दिसते. सुरुवातीला चीनने वुहान या शहराला माकडीणीच्या पिल्लांसारखे मारले आणि भांडवलशाही जिवंत ठेवली. या संदर्भातील माहिती जेनिफर जेंग यांनी जाहीर केली. उदाहरणार्थ, सॅटेलाईट फोटो प्रकाशित केला आहे. यावरून चौदा हजार मृतदेह जाळण्यात आले, असा निष्कर्ष काढण्यात आला. तसेच चीनमध्ये ८१ लाख मोबाईलचे ग्राहक गायब झाले. थोडक्यात १.१५ कोटी लोक गायब झाले. ही कथा म्हणजे माकडीणीसारखी आहे. यानंतर दुसरा टप्पा सुरू झाला. दुसऱ्या टप्प्यात चीनी आणि पाश्चिमात्य साटेलोटे भांडवलशाही यांच्यामध्ये संघर्ष सुरू झाला आहे. युरोपियन देश आणि अमेरिका यांना चीनी साटेलोटे भांडवलशाहीने घेरले. या महायुद्धात माणसाची हत्या होत आहे. यामुळे पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही कोरोनाच्या माध्यमातून मानवतेची हत्या करित आहेत. म्हणून चीनी व अमेरिकन दोन्ही रूपे हिंसक आहेत. (साप्ताहिक सकाळ, १८ एप्रिल २०२०). चीनमध्ये कम्युनिस्ट नेत्यांनी दोन मांजरांची तुलना केली होती. मांजर पांढरे असो अगर काळे असो, दोन्ही मांजरे सरतेशेवटी उंदरांची शिकार करतात. अशीच काहीशी परिस्थिती पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही यांनी केली आहे. परंतु सध्या चीन शिकारीत सर्वात पुढे आहे. कारण चायनीज शेअर बाजारातील कंपनी शेर विकत घेत आहेत. अलीबाबा (१.५४ टक्के) आणि टेनसेंटने (०.३९) नफा मिळवला आहे. (साप्ताहिक सकाळ, १८ एप्रिल २०२०)

या तपशीलाचा अर्थ चायना कोरोनाच्या आडून भांडवलशाहीचे हितसंबंध जपते. यासाठी त्या देशातील नेतृत्वदेखील काम करते.

पाश्चिमात्य आणि चीनी साटेलोटे भांडवलशाही यांचा विचार मूलतः अतिरेकी आहे. या साटेलोटे भांडवलशाहीपेक्षा भारतीय भूमिका वेगळी आहे. कारण भारतीय राजकारणाची दिशा आणि धारणा माणसाच्या अस्तित्वाची सतत राहिली आहे. भारताने साटेलोटे भांडवलशाहीच्या अमानवी राजकारणाविरोधात नेतृत्व करावे की करू नये हा वेगळा मुद्दा आहे. भारताने कोरोनाच्या निमित्ताने पर्याय दिला पाहिजे. या आघाडीवर पोकळी आहे. ही पोकळी भरून काढण्याची एक संधी उपलब्ध झाली आहे. ही संधी मानवतावादी राजकारणाच्या नव्यानेच सुरू करण्यासंदर्भातील आहे. भारताने साटेलोटे भांडवलशाहीच्या सुरात सूर मिसळून जाऊ नये, असे कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेला वाटते. भारतीय राजकारणाची दिशा यामुळे पाश्चिमात्य व चीनी साटेलोटे भांडवलशाही विरोधात घडेल. या अर्थाने कोरोनाचे महायुद्ध भारतासाठी पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धापेक्षा मोठे आहे. तसेच हा प्रश्न गंभीर आहे. यामुळे पाश्चिमात्य देशांपेक्षा आणि चीनपेक्षा वेगळी दृष्टी भारताकडे आहे. ती मानवतावादी राजकारणाची दृष्टी आहे. भारतातील कोरोनाविरोधातील लढा देशांतर्गत नागरिकांच्या सार्वजनिक आरोग्याच्यादृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्याबरोबरच विश्वाला नवीन दृष्टी देणारा आहे.

सर्वेलियन्सची हुकुमशाही

तिसरा महत्त्वाचा परिणाम राष्ट्रवाद, राज्यसंस्था आणि संघराज्य या संदर्भातील झाला आहे. हा मुद्दा पुढीलप्रमाणे आहे.

अ)

पाळत यंत्रणा हे राज्यसंस्थेचे महत्त्वाचे अंग आहे. कोरोनामुळे सर्वेलियन्सच्या सर्व यंत्रणा अतिकृतिशील झाल्या आहेत. मानवी जीवनात पाळत ठेवण्याचे तंत्र स्वीकारले गेले. परंतु कोरोनामुळे खाजगी जीवनात पाळत तत्व आले. राज्यसंस्था, पोलीस, पोलिसपाटील, लष्कर यांचे नियंत्रण वाढले. याचे कारण स्वयंसेवी जीवन परावलंबी झाले. लोक आत्मबळाचा सकारात्मक दृष्टिकोन व परिणाम विसरले. कोरोनाच्या निमित्ताने सत्यता व अधिकारांचे विकेंद्रीकरण झाले. प्रशासकीय सत्तेबरोबर लष्करी कारवाईची भाषा वापरली गेली. लोकांना सत्तेचा वापर

आपल्या जीवनात होत आहे. हे दररोजचे वाटू लागले. त्यांनी अतिशय महत्त्वाची गोष्ट म्हणून ते स्वीकारले. सीसीटीव्ही कॅमेरे या पुढे सर्वेलियन्सचे काम या काळात सरकले. डिजीटल कॅमेरा, मोबाईल यांनी तर मानवी जीवनाचे सूत्रसंचालन सुरू केले होते. पण या बंदीमध्ये या माध्यमातून सरकार लोकांचे व्यवस्थापन करते. ही घटना कोरोनाविरोधातील लढा म्हणून योग्य आहे. परंतु लोकांनी स्वयंशिस्त पाळली नाही, म्हणून सरकारने ही संधी घेतली. या गोष्टीची लोकांनाही सवय लागली. म्हणून ही घटना समाजाची एक नवीन गरज म्हणून साटेलोटे भांडवलशाहीने ओळखली. तिचा प्रसार व प्रचार केला. सामाजिक संस्था, राजकीय संस्था आणि शैक्षणिक संस्था डिजीटल संदर्भात निर्णय गेली दहा वीस वर्षे घेत नव्हते. परंतु कोरोनामुळे थेट एका दिवसात निर्णय घेण्यात आले. पाच टक्के नोकरदारांच्या मदतीने कार्यालयात कामकाज सुरू आहे. नोकरदारांचे आरोग्य जादा कामामुळे चांगले राहाणार नाही. उलट पाच टक्के नोकरदारांचे हे अमानवी शोषण आहे. परंतु कोरोनामुळे त्यांना सवय झाली. हेच उदाहरण पुढे आदर्श म्हणून प्रसारमाध्यमे मांडणार आहेत. या गोष्टींचे समर्थन जनतादेखील करणार आहे. आपल्याकडे एक लोकयुक्ती आहे की 'म्हातारी मेल्याचे दुःख नाही पण काळ सोकावतो', या काळ सोकावण्याच्या कल्पनेला कोरोनाच्या काळात नवीन पंख फुटले आहेत. छोटे मोठे भांडवलदार यांना हे काळ सोकावण्याचे तत्व समाजात रुढ करावयाचे होते. त्यास पोषक वातावरण कोरोनाने निर्माण केले. तात्पुरते पर्याय कायमस्वरूपी तोडगा म्हणून ओळखले जातील.(युवाल नोवा हरारी)

ब)

तिसऱ्या मुद्याचा हा महत्त्वाचा भाग आहे. राज्यसंस्थेच्या जन्माची कथा जीविताचे संरक्षण, स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि संपत्तीचे संरक्षण अशी सरळसोट पण तिहेरी स्वरूपाची होती. ही कथा म्हणजे चांगल्या राज्यसंस्थेची कथा होती. राज्यसंस्थेच्या या तीनही कार्यक्षेत्रांच्या पुढे कोविड १९ ने प्रचंड मोठे आव्हान उभे केले आहे. राज्यसंस्थेने व मानवाने राज्यसंस्थेच्या सत्तेचा 'हार्ड पॉवर' आणि 'सॉफ्ट पॉवर' असा नवीन विकास केला. या संकल्पना याआधी जोसेफ नाय या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने वापरल्या होत्या. कोविड १९ ही सत्ता सॉफ्ट पॉवर म्हणून चायनाने विकसित केली. सॉफ्टपॉवर ही विज्ञान, संस्कृती आणि धर्म यांनी घडविलेली वर्चस्वासाठीची संकल्पना आहे. या संकल्पनेची पाळेमुळे जागतिकीकरणानंतरच्या परिस्थितीत खोलवर गुंतलेली आहेत. तेव्हापासून राज्यसंस्थेची कल्याणकारी ताकद कमी होत गेली. त्या जागी वॉर्ट राज्यसंस्था जन्मास आली. यामुळे अमेरिकेला कोविडच्या निर्मूलनापेक्षा 'वर्क

कल्चर' जास्त महत्वाचे वाटते. वर्क कल्चर आणि जीविताचे संरक्षण यापैकी वर्क कल्चरला प्रथम क्रमांक आणि जीविताला दुय्यम स्थान अमेरिकन राज्यसंस्थेने दिले. चीनमध्ये विषाणूचा जन्म झाल्यानंतर सॉफ्ट पॉवर आणि जीवित यापैकी सॉफ्ट पॉवरला प्रथम क्रमांक आणि जीविताला दुय्यम स्थान दिले गेले. भारतात राजकीय पक्ष 'इव्हेंट मॅनेजमेंट' करीत आहेत. परंतु कोरोनाच्या विरोधातील लढण्यासाठी साधने पुरविली जात नाहीत. राज्यसंस्थेने स्वातंत्र्याची हमी दिली होती. परंतु कोरोनामुळे सर्वेलियन्सच्या यंत्रणांनी हुकूमशाही पद्धती सुरू केली. संपत्तीबद्दल राज्यसंस्था काळजी घेते. परंतु कोणाच्या संपत्तीबद्दल राज्यसंस्था काळजी घेते, हा महत्वाचा प्रश्न आहे. गोरगरीब जनता रस्त्यावर आली. त्यांचा रोजगार गेला. या उलट राज्यसंस्था भांडवली संपत्तीचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. थोडक्यात, राज्यसंस्थेने तिचे अभिवचन पाळणे सोडून दिले आहे. राज्यसंस्था आधी दिखावा करीत होती. कोरोनामुळे तिने दिखाऊ धोरण सोडून दिले आहे. हे तत्व समकालीन समाजालाही अपेक्षित होते. त्यामुळे कोरोनाच्या मदतीने साटेलोटे भांडवली व्यवस्था काम करते असे सुस्पष्टपणे दिसते. ही घटना लोक नाईलाजाने स्वीकारीत आहेत. परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने हिंसा-अहिंसा, सत्य-असत्य, न्याय-अन्याय यापैकी कोणताही तत्त्वाधिष्ठित भेद केला जात नाही. भारतात 'आत्मबळ' अशी एक संकल्पना राज्यसंस्थेच्या संदर्भात आहे. आत्मबळ म्हणजे राजकीय हिंसेचा विलय घडवणे. हिंसा आणि युद्धसंस्था मानवी जीवनातून हद्दपार करणे होय. हा प्रयत्न महात्मा गांधी यांनी केला होता. या प्रयत्नांची तीन वैशिष्ट्ये आहेत. १) लोकसंग्रह करणे २) आत्मबळ वाढवणे आणि ३) विद्याबळ वाढवणे. या तीन वैशिष्ट्यांमुळे हिंसा कमी कमी होत गेली. (जावडेकर १९४९) (चौसाळकर, २०१४). परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने या तीनही वैशिष्ट्यांच्या विरोधातील राजकारण घडत आहे. साटेलोटे भांडवलशाही राज्यसंस्थेला बळाचा वापर करण्यास भाग पाडते. कोविड १९ ही एक जैविक युद्धसंस्था आहे. तिला चायनाने डावपेचांचा भाग म्हणून नव्याने जन्माला घातले. यामुळे ही घटना भारतीय आत्मबळ संकल्पनेच्या विरोधातील राजकारण घडविते. आत्मबळाची संकल्पना राज्यसंस्थेची ताकद कमी करते. परंतु कोरोनाच्या निमित्ताने राज्यसंस्थेची हिंसात्मक ताकद वाढते. राज्यसंस्था ताकदवान होते. भारतात क्षात्रधर्म शास्त्र सहमतीने हिंसा करीत होता. आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेत क्षत्रियांच्या हिंसेचा त्याग केला गेला. त्या जागी लोकसंग्रह, विद्याबळ आणि आत्मबळाची संकल्पना रूढ झाली होती. मात्र कोविड १९ ने भारतीय राजकारणातील ही आत्मबळाची संकल्पना जवळजवळ सर्वच क्षेत्रातून हद्दपार केली. म्हणून ही घटना मुळात नव्या युगाची नांदी आहे. या संदर्भात हंगेरीचे एक महत्वाचे उदाहरण आहे. १९८९ मध्ये लोकशाही राजवट तेथे आली. परंतु महामारीचा आधार घेऊन व्हिक्टर

ओबन यांनी संसदेत त्यांना कायमस्वरूपी सत्तेत राहाण्याचा अधिकार दिला. ही घटना दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर करण्यात आली. यामुळे जनमत अजमावण्यावर बंदी घातली. ही बंदी अनिश्चित काळासाठी घालण्यात आली. न्यायिक स्वातंत्र्यावर घाला घातला गेला. लोकशाही मार्गाने हुकूमशाही हंगेरीत आली. ही घटना फार बदल घडवेल, असे सूचित करते. ही घटना म्हणजे आत्मबळाचा विलय घडविते.

क)

कोविड १९ मुळे राज्यव्यवस्थेमध्ये मोठे दोन बदल सुस्पष्टपणे दिसू लागले आहेत (मुराळी, २०२०). एक, लोकशाही राजवट जाऊन हुकूमशाही राजवट स्वीकारली गेली. या संदर्भात हंगेरीचे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे. महामारीच्या निर्मूलनासंदर्भात लोकशाही राजवटीवरील विश्वास संपुष्टात या देशात आला. लोकशाहीऐवजी वर्चस्व, नियंत्रण, हिंसा, दमन अशा नवीन संरचनांचा पुरस्कार उघडपणे मान्य केला. ही हंगेरीची कथा हळूहळू सर्वत्र अबोल पद्धतीने स्वीकारली गेली आहे, यास युरोप आणि अमेरिका अपवाद नाहीत. परंतु तेथे हा मोठा बदल करण्याऐवजी सर्वार्थाने अंतर्गत बदल केले आहेत. दोन, संघराज्य व्यवस्था असलेल्या देशात अंतर्गत बदल अतिशय जलदगतीने झाले. जवळपास संघराज्याच्या सिद्धांताचा कोविड १९ च्या आरोग्य समस्येच्या निमित्ताने नवीन अर्थ आणि स्वरूप पुढे आले. संघराज्यावर सत्ताकेंद्रीकरणाचा आरोप समीक्षकाचा होता. सत्ताकेंद्रीकरणाबरोबर संघराज्यातील लोकांच्या निष्ठा दुटप्पी झाल्या. लोक एकाचवेळी केंद्र आणि राज्य सरकारविषयी कोणतीही ठाम तात्त्विक भूमिका घेताना दिसत नाहीत. म्हणजे केंद्र सरकारच्या विरोधात जनमत जात नाही. लोकांच्या राज्य सरकारांकडून अपेक्षा वाढल्या आहेत. राज्य सरकारचे कोविड १९ निर्मूलनाचे कार्य प्रभावी आहे. यांची उघडपणे कबुली दिली जाते. ही घटना अमेरिका आणि भारतीय संघराज्यातील राज्यांच्या मध्ये जास्तच उठून दिसते. राज्य शासनाने जास्तीत जास्त आश्वासक वातावरण निर्माण केले. हा मुद्दा राज्य शासनाच्या संदर्भात सूर्यासारखा आश्वासन देतो. म्हणजे सूर्यप्रकाशामुळे वनस्पतींची वाढ होईल, रोगराई जाईल, जीवनसत्त्वे मिळतात हा आशावाद सूर्यामुळे व्यक्त होतो. नेमकी तशीच अपेक्षा राज्य शासनाच्या संदर्भात व्यक्त अमेरिका आणि भारत येथे झाली. विशेष महाराष्ट्र राज्य याबद्दल सध्या आघाडीवर आहे. अशीच काहीशी परिस्थिती अमेरिकेच्या राज्यातील गव्हर्नरबद्दल आहे. या घडामोडींमुळे अस्वस्थता कमी होते. राज्य शासन दुहेरी संवाद साधताना दिसतात. तसेच सर्वच राज्य शासने जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करीत

आहेत. राज्यशासने पारदर्शक आहेत, असे वाटते. राज्यशासनाच्या नेतृत्वाबद्दल योग्य आणि उचित असे अमेरिका आणि भारत येथे बोलले गेले. या उलट संघराज्य शासनाच्या संदर्भात फार मोठा आशावाद व्यक्त झाला नाही. दोन्ही संघराज्य शासनाचे नेतृत्व प्रचंड लोकप्रिय आहे. परंतु संघाच्या तुलनेत राज्यशासनाने कोविड १९ विरोधातील लढण्यासाठी नवीन राजकीयत्व समजून घेण्यासाठी तत्पर दिसली. यामुळे अर्थातच अमेरिका आणि भारत या दोन्ही संघराज्यात राज्यशासनाचे राजकीयत्वाबद्दलचे आकलन अव्वल दर्जाचे दिसले.

ड)

संघ आणि राज्यशासनाने कोविड १९ मुळे हादरली आहेत. त्यांच्या मनामध्ये चिंतेचे वातावरण पसरले आहे. परंतु राज्यशासनांची चिंता चिंतनशील प्रवृत्तीची दिसते. हे अमेरिका आणि भारत येथे दिसते. राज्यशासने खचून गेली नाहीत. त्यांची भाषा आश्वासित करणारी आहे. यामुळे जनमत त्यांच्या बाजूने घडू लागले. यामुळे देशातील सर्वात मोठे पक्ष इव्हेंट मॅनेजमेंट दणकट करू लागले. अमेरिका, भारत, पाकिस्तान अशा देशात अंतर्गत इव्हेंट मॅनेजमेंट आणि मॅनेजर अशी नवीन साखळी निर्माण झाली आहे. विरोधी पक्ष देखील फार ठाम भूमिका घेत नाहीत. विरोधी पक्ष कोविड १९ च्या प्रश्नापासून दूर आहेत. कारण समस्येचे गेले सत्ताधारी पक्षाच्या लक्षात आणून देणे हे फार मोठे काम नाही. सत्ताधारी पक्षाला पर्याय दिला पाहिजे. लोकांच्या समस्यांपासून दूर राहून ते राजकारण बिगर रचनात्मक कार्य करीत आहेत. कोविड १९ च्या निर्मूलनासाठी संरचनात्मक पर्याय उपलब्ध करून विरोधी पक्षांनी दिला नाही. यामुळे सत्ताधारी पक्षांना आता राज्यशासने मुख्य स्पर्धक वाटत आहेत. हे संघाचे अमेरिका आणि भारत येथील आकलन वर्चस्वाच्या स्वरूपाचे आहे. यामुळे राज्यशासनाच्या कामकाजात संघ हस्तक्षेप करते. मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी आणि पंतप्रधान केअर फंड असा संघर्ष कृत्रिम घडविला गेला. या आशयाची घटना आधी अमेरिकेत घडली. त्या पाठोपाठ भारतात घडली. यामुळे संघाचे अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी राजकारणात एक कल्पित शत्रूची निर्मिती (इतरेजन) केले. मानवी अस्तित्वासाठी शत्रुभावी नात्यांना विवेकाच्या आधारे बाजूला सारून ठेवले जाते. हे अस्तित्वासाठीच्या राजकारणाचे खरे लक्षण असते. पण सध्या हे राजकीय आकलन शोधून सापडत नाही. या गोष्टीचा महाराष्ट्रातील राजकारणावर परिणाम झाला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील राजकारणाची नवीन मांडणी सुरू असताना कोविड १९ ही एक मोठी समस्या निर्माण झाली. यामुळे शिवसेना पक्षाची वैचारिक भूमिका मध्यममार्गी झाली. उद्धव ठाकरे यांनी कोविड

१९ च्या काळात अनेक वेळा जनतेशी संवाद साधताना मध्यममार्गी भूमिका घेतली. अंतराय हा शिवसेनेचा मुख्य राजकीय व वैचारिक भाग होता. अंतराय म्हणजे दोन गटांमध्ये राजकारणाची विभागणी जाणीवपूर्वक केली जाते. तसा आकार दिला जातो. अंतराय भूमिपुत्र आणि परप्रांतीय, हिंदू आणि मुस्लीम असा होता. असे त्यांचे अंतरात कळीचे आणि राजकारण घडविणारे होते. कोविड १९ च्या काळात ही शिवसेनेची संकल्पना जवळजवळ लोप पावली. उद्धव ठाकरे यांनी अंतरायांच्या जागी आम सहमतीची संकल्पना सातत्याने वापरली. त्यांनी भूमिपुत्र- परप्रांतीय, हिंदू- मुस्लीम, आक्रमक हिंदुत्व- मवाळ हिंदुत्व अशी भूमिका घेतली नाही. यामुळे शिवसेना पक्ष आणि मुख्यमंत्री यांनी या काळात सहमतीने राजकारण केले. आक्रमकता हळूहळू मागे पडत आहे. लोकशाही मार्गाने मुख्यमंत्री जात आहेत. यामध्ये संवाद, चर्चा, चिकाटीने प्रयत्न केले जात आहेत. हा बदल शिवसेना पक्षाच्या संदर्भात खूप कठीण होता. असा बदल शिवसेना पक्षात घडेल अशी कल्पना आधी कोणी मांडली नाही. असा बदल शिवसेना पक्षात घडेल असा विचार मांडला तरी प्रचंड टीका झाली असती. परंतु मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनी हा बदल पचविला आहे. यांची दोन नमुनेदार उदाहरणे म्हणजे एक, बंदीच्या काळात हिंदू- मुस्लीम असे परस्पर विरोधी राजकारण त्यांनी केले नाही. दोन, हिंदू साधूंची हत्या झाली. तरीही मुख्यमंत्री यांनी समतोल भूमिका घेतली. यामुळे शिवसेना विविध आव्हाने पचवीत आहे असे दिसून येते. मुख्यमंत्री यांच्यापुढे दोन्हीपैकी एका सभागृहाचे सदस्य होण्याचे प्रचंड मोठे आव्हान आहे. या मुद्यावर घटनात्मक हालचाल महाविकास आघाडीने केली आहे. यामुळे हा प्रश्न गंभीर नाही. परंतु हा प्रश्न गंभीर बनविला गेला आहे. यामुळे मुख्यमंत्री विरुद्ध भाजप असा अंतराय घडला आहे. या मुद्द्यावर निकाल कोणत्याही बाजूने लागला तरी मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांना प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. थोडक्यात कोविड १९ च्या काळात लोकमत मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांच्याबरोबर जात आहे असे दिसते. थोडक्यात महाराष्ट्रातील अंतरायवादी राजकारण (conflict) सहमतीचे (consensus) सुरु झाले, हा महत्त्वाचा बदल राज्यात दिसतोय. ही घडामोड जागृत मनाच्या अवस्थेची दिसते.

आरंभी नोंदविलेल्या प्रकरणाचे कोविड (१९) पेक्षा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय असे फेरबदल जास्त खोल व दूरगामी परिणाम करणारे आहेत. हे बदल मानवी जीवनातील संकल्पना आणि सिद्धांत यांचे अर्थ बदलून घेणारे आहेत. सहकारी प्रवृत्तीच्या जागी जीवनात 'बलवान असेल तर तो जगेल' असा नियम पुढे सरसावला आहे. मानवाच्या जागृत मनापेक्षा अबोल मन आणि सामूहिक मन या अशा काळात उफाळून वरती येते. या संदर्भातील घटना स्थानिक पातळीपासून ते जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणी घडत आहेत. या घडामोडी सामाजिकशास्त्रांच्या पुढील सर्वात मोठी आव्हाने आहेत.

(टीप : १ मार्च २०२० ते २४ एप्रिल २०२० पर्यंत लोकसत्ता व सकाळमधील बातमीपत्रांचा आधार घेतला आहे.)

संदर्भसूची

१. कसबे, रावसाहेब. १९९४. हिंदू- मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदूराष्ट्रवाद, सुगावा प्रकाशन, पुणे
२. चौसाळकर, अशोक. २०१४. आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
३. जावडेकर, शं. द. १९४१. गांधीवाद, विवेचन माला, पुणे
४. देसाई, दत्ता. २०१९. नवउदार जगाचा उदयास्त, युनिक, पुणे
५. पवार, प्रकाश. २०२०. कोविद १९ कथा नव्या युगाची नांदी, मुराळी, कोल्हापूर, एप्रिल २०२०

